

Цим матеріалом продовжуємо опублікування окремих робіт з матеріальної культури, напрацьованих наприкінці 1940-х — на початку 1950-х років співробітниками Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнографії (м. Київ) та Етнографічного музею Академії наук (м. Львів) у рамках підготовки «Етнографічного атласу матеріальної культури Української РСР». Через низку суб'єктивних обставин і тогочасних суспільно-політичних реалій ці тексти за тих часів не були опубліковані, а окремі з них були передані на зберігання до Архівних наукових фондів рукописів та фонозаписів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України (далі — АНФРФ ІМФЕ).

Редколегія журналу «Народна творчість та етнологія» не втручається в авторський виклад текстів та у вживану на той час ідеологічно зафарбовану термінологію, оскільки має намір подавати ці тексти як пам'ятки етнографічних студій середини ХХ ст.

ТКАЦЬКА СИРОВИНА *

Катерина Матейко

УДК 746.1-037.1

Наявність ткацтва на українських землях відома вже за скіфів. Доводиться це безліччю дрібних речей. Відомо багато пряслець для веретен, то свинцевих, то здебільшого глиняних, що трапляються на городищах і становлять звичайну приналежність жіночих могил. Матеріалом для ткання була вовна і конопля. Про наявність тканин свідчать відбитки тканин на глиняних посудинах того часу. Ткацтво в основному було заняттям жінок. Про це говорить те, що в жіночих могилах обов'язково були прясельця. З рослинних продуктів — головню конопель — скіфи вміли виробляти полотно. З тваринних продуктів широко оброблювалася та використовувалася вовна, з якої виготовляли різні тканини.

Виробництво тканин, зокрема з льону і конопель, що були місцевого походження, було знане в старокняжій добі. Підтверджують це «Устава» Ярослава і фрески в Софіївському соборі в Києві, з яких видно, що виріб тканин, зокрема полотна з льону для різноманітних потреб, був загальнорозповсюджений серед тодішнього населення. Вовняні вироби знані ще в Х сторіччі. Багате назовництво різних видів

тканин свідчить про те, що в старокняжій добі текстильний промисел був дуже розвинений.

Найстарші відомості про цехові організації ткачів на західних землях України маємо з 1376 року в Самборі Дрогобицької області. У Львові цех ткачів існував вже в 1469 р. За прикладом Львова, засновуються цехи в інших місцевостях західних областей. В XVI—XVII сторіччях ткацькі цехи існують в Немирові, Дрогобичі, Тернополі та згодом поширюються по цілій Західній Україні.

Виникнення ткацького промислу в доряднянські часи на західних землях України було обумовлено запотребуванням населення в дешевих одягових і житлового обладнання тканинах, що відповідали його побуту та смаку, наявність ткацької сировини в господарстві населення (конопель, льону і вовни) і характерне для кожної сім'ї задовольнити свої потреби в рамках своїх можливостей і засобів власного господарства, що становить неодмінну приналежність дрібноселянського господарства.

Народний ткацький промисел із початку мав форму виробництва для власних потреб і в тій формі являвся заняттям майже кожної се-

* Рукопис зберігається в АНФРФ ІМФЕ (ф. 14-2, од. зб. 246).

лянської сім'ї. В деяких областях (Тернопільська, Станіславська і ін.) до 1939 року не було майже хати, в якій не було б ткацького станка. З цього можна вносити, що в економіці населення ткацтво відіграло не абияку роль. Вироблена на домашньому станку тканина йшла в першу чергу на запотребування сім'ї.

В більшості районів народне ткацтво в дорадянські часи вийшло вже зі стадії домашнього виробництва і прийняло повністю оприділений характер ремесла, причому слід відмітити, що цей перехід від домашнього заняття до ремесла відбувся вже давно.

Народне домашнє ткацтво використовувало виключно місцеву прядивну сировину — льон, конопля і вовну. Всі поодинокі етапи чинностей по переробці прядивних сировин належали виключно жінкам. В дальшому організаційному етапі ремесло перейшло на чоловіків, творячи з них ремісників.

Для виготовлення домашніх тканин, льон і конопля як основні види волоконної сировини на західних областях України, управлялось від непам'ятних часів. Вже в X—XIII ст. ст. сировиною для ткацтва служили льон, конопля і овеча вовна. Всі ті види прядільних волокон були знані в Східній Європі задовго до Київської Русі і широко повсюдені по всіх руських землях. З бігом часу, з розвитком текстильного промислу, головню в 2-й половині XIX ст., льон і конопля знайшли великого конкурента в бавовні, спроваджуваній з полудневих і східних країн. В зв'язку з тим, що посівна площа льону і конопель значно зменшилась.

В дорадянські часи, в умовах розпорощеного дрібноселянського господарства, коли майже зовсім не були вивчені способи культивування і переробка прядільних волокон, технічні культури не могли як слід розвиватися. Невідповідний підбір насіння, мала посівна площа, невідповідний час збору, спосіб переробки ткацьких сировин, нескладність знарядь, гігієнічні умовини — зовсім не сприяли плеканню ткацької сировини. Цей факт, що одночасно управляли технічні культури на волокно і на сім'я, від'ємно впливав на якість

продукції так прядільно-волоконної, як і олійної. Управа волоконної сировини провадилась давними і дуже примітивними способами.

Вивчення розташування ткацької сировини на основі літературних даних в дорадянські часи доводить, що для північних районів західних земель України був характерний льон, а для полудневих районів — конопля. Це, проте, не означає, що в тих районах не управляли льони, його плекали теж, але в меншій кількості і тільки для власного споживання, коли тимчасом конопля становила предмет експорту. Чіткого розмежування ткацьких сировин в терені немає.

З колективізацією селянських земель на західних областях спочатку припинилась культура текстильних рослин. Присадибні городи використовуються в першу чергу під окопові і збіжжєві культури. Не розгорнено поки що на всю широчінь цих культур і в колгоспних господарствах. Але слід відмітити, що рікрічно в деяких колгоспах відводиться певна кількість посівної площі для технічних культур для потреб колгоспного вжитку. Також повстають вже міжрайонні центри «Заготльону» (с. Миклашів Львівської обл.).

За радянської влади вирощування технічних культур має велике значення для народного господарства. З культурних різновидностей льону найбільш поширений льон-довгунець і льон-кудряш. Льон-довгунець вирощують переважно на волокно, а льон-кудряш — на олію. Радянський Союз є одинокою країною, де управляють два види льону, з якого використовують волокна і сім'я на олію. На її величезних просторах знайшли пригідні умовини оба види льону. Відносно посівної площі прядільних культур — Радянському Союзу належить перше місце. З льону і конопель текстильна промисловість виготовляє найрізноманітніші тканини: від грубої мішковини до тонких батистів. Технічні тканини, виготовлені з волоконної сировини, широко використовуються в автомобільній, гумовій та взуттєвій промисловості. Льняне полотно, брезенти і парусина застосовуються в армії, авіації і флоті.

Прядиво зі зміною суспільно-економічних умовин набуває широкого застосування в соціалістичному побуті, починаючи з виробів канатного виробництва і кінчаючи тканинами, що виготовляються з конопель тонковолокнистих сортів або всуміш з волокнами інших прядільних рослин. Значна частина волокна перероблюється на сукані нитки, вживані для плетіння рибальських сітей. Майже всі ділянки народного господарства ставлять попит на коноплі і конопляні вироби: лісове господарство, рибальство, флот, водний і залізничний транспорт, паперова промисловість, сільське господарство і т. п.

Льняні і конопні відходи, одержані при первинній обробці льону, конопель — ключа — використовується для кручення линв, шнурів, упряж тощо. Завданням текстильної промисловості є повне забезпечення господарства в канаті, шпагаті, технічній віршовці, тканинах, сіткових та інших виробках.

Цілий ряд директив партконференцій до складання п'ятирічних планів народного господарства, партією і урядом намічено ряд заходів, спрямованих до розвитку і збільшення продукції прядільних рослин, з тим, щоб цілком забезпечити сировиною нашу текстильну промисловість і задовольнити потребу в експорті цієї сировини.

Партія і уряд приділяє виключну увагу питанням розвитку і зміцненню технічних культур. На XVI з'їздові ЦК КП(б)У з 25.1.1949 р. відмічено як головне завдання колгоспів всемірне підвищення врожайності технічних культур. Указ Президії Верховної Ради СРСР «Про присвоєння звання Героя Соціалістичної Праці і нагородження орденами і медалями СРСР колгоспників і працівників МТС і радгоспів за одержання високого врожаю волокна і насіння льону-довгунця і конопель» з 1947 р. є новим проявом піклування партії і уряду про швидше відновлення і дальший розвиток прядивних культур.

Велике трудове піднесення працівників технічних культур є запорукою дострокового виконання завдань по врожайності льону,

передбачених законом про п'ятирічний план відбудови і розвитку народного господарства УРСР на 1946—1950 рр., з одночасним підвищенням його якості і забезпечити валовий збір льону і волокна в 1950 р. — 53 тис. тонн, при врожайності 9,2 центнерів з гектара.

Первинна переробка ткацьких сировин на домашнє виготовлювання виробів з льону і конопель на власні споживання в дорадянські часи на західних землях України проходила в такі поодинокі чинності: вибирання, сушіння, рошення, мочіння, м'яття, тіпання і чесання. Завданням первинної переробки ткацьких сировин є повністю відокремити від стебел чисте волокно. Для цього соломку розстиляють або замочують, а потім проминають на м'ялках; сирець, що виходить після м'яття, тіпають і одержують волокно. Про значення первинної переробки свідчить народне прислів'я: «На стелищі одержують другий врожай льону». Прядивні рослинні волокна (льон, конопля), тваринні (овеча вовна) на основі специфічних властивостей даються скручувати і творить пряжу, з якої в домашньому ткацтві виготовляються тканини.

Вибиранням волокняних сировин конопель і льону займалися переважно жінки, про що засвідчає багатий фольклорний матеріал, зокрема народні пісні. На основі літературних даних і власних спостережень, поодинокі чергування чинностей по переробці ткацької сировини пробігають такі етапи:

Льон-коноплю вибирають («беруть») по кілька стебел разом із корінцями і кладуть на землю. Більші жмені, звичайно дві, зв'язують перевеслом у «горстки» та розставляють їх корінцями в долину в виді конуса. В гірських місцевостях (Станіславська область) складають горстки в стіжки («островенниці»).

Відносно збору конопель, то найперше вибирають («вимикують») плоскінь («перші коноплі»), а матірка («пізніші коноплі») ростуть до кінця літа («бабине літо»).

В процесі вибирання жінки стараються вивиривати їх однакової величини. Узгляднення довжини волоконних сировин у дальших про-

цесах переробки, зокрема при мочінні, є надзвичайно важливе. Малі і дрібні волоконні сировини мочаться довше, як великі, грубі.

Горстки льону і конопель розставляють рядами на 1–1½ тижня, де вони сушаться («смагнуть») на сонці.

Способи сушіння льону і конопель на західних областях бували різні. Панівним способом було сушіння в горстках рядами. В Дрогобицькій області горстки льону ставлять в купки по три горстки у два ряди, похилені один на другий, що має вигляд даху. Крім того розставляють ще кожну горстку льону окремо. Нижні частини стебел льону в горстках розтягують в боки, щоби заняли ширше місце і міцніше стояли на землі. Горстки час від часу «розтрясають», себто перевесло, яким зв'язана горстка, підносять то вгору, то в долину.

В деяких районах західних областей горстки вибраного льону розв'язують і розстеляють на скошених луках, пасовиськах та стерниськах. Для рівномірного смагнення час від часу його перевертають. Найдовше сохнуть голівки льону. Рідше вживаним способом сушіння льону — це той, в якому стебла вибраного льону не в'язують в горстки, а розставляють в два ряди, похилені один на другий, що мають вигляд даху. До цього вживають двох кілочків з розгалуженнями, на які кладуть перекладинки, по обох сторонах якої кладуть льон. Опісля перекладинку з кілками виймають, а льон тримається, пощиплювавшись своїми голівками зверху. Перекладинку вживають для будівання нового ряду (Тернопільська обл.).

В Дрогобицькій області льон сушать у в'язанках («мандлях») або кілька в'язанок разом. У в'язанках льон сушать 1–1½ тижня. В дальшому процесі сушіння вживають довгого, по обох кінцях гостро заструганого, дрючка. Один кінець дрючка вбивають в землю, на другий набивають мандлі. Довкруги дрючка уставляють мандлі корінцями в долину і зв'язують перевеслом. Згори на дрючок набивають поодинокі мандлі і укладають нахрест. Так уставлені мандлі сушаться 1–2 тижнів, поки льон зовсім не висохне.

В Станіславській області горстки конопель чи льону сушать в стіжках (в «островах» і «островвеницях») або розставляють горстки по стріхам під хатою. Висушені горстки звозять додому. Коноплі-плоскі витирають руками з насіння, а матірку і льон молотять. В деяких районах (Станіславська і Львівська обл.) коноплі і льон перед обривом насіння на гребени, сушать в спеціальних овочевих сушарнях або хлібних печах. Насіння льону найчастіше оббивають праником («прачкою») або вживають дерев'яного зубчатого гребеня, рідше молотять ціпом. При молоченні ціпом горстки льону придержують драбиною, а по другій стороні драбини молотять льон. Уложена драбина на горстках не дозволяє під час молотби підскакувати їм вгору. По вимолоченні льон піддають росяному мочінні, що має на меті відділити волокно льону від безволоконної частини. Під впливом атмосферних опадів і сонячного світла било крушіє, відділюються здеревілі його частини від волокон і воно біліє. Розстилають («стелять») льон в гарячих місяцях, коли є тепла роса на траві або на стернях, що хоронить його перед розкиненням вітром. Горстки розв'язують і розстилають на стернисько. Для рівномірного сушіння час від часу його перевертають, щоби «не вріс» в стерню. Розстилають його рівно і не грубо, щоби скорше піддався процесові росяного мочіння, що триває від 4–6 тижнів.

Крім росяного мочіння («лежання»), менше поширене є мочіння льону в воді. Мочіння льону є одна з найважливіших праць, яку виконують жінки під час плекання льону на прядиво. Недаремно каже народна пословиця, що «не земля робить льон, а мочило». Мочіння волоконних сировин має на цілі відділити прядиво від твердої частини стебла. Роботу цю виконували виключно жінки в дуже важких умовах, в часі, який оставався їм від польових робіт і домашніх занять. В особливо важких умовах відбувалося мочіння матірки, коли осінню холодна вода. Роботи ці бували часто причиною важких захворювань у жінок.

Волоконні сировини мочать як в стоячій, так і в біжучій воді. Горстки конопель чи льону в'яжуть по 15–30 штук у в'язанки. Для мочіння викопують ями, в які кладуть в'язанки («мочіло» — Станіславська обл.). Мочіння в біжучій воді характерно для гірських районів, різниться від мочіння в стоячій воді тим, що в річках забивають дрючки і між ними укладають в'язанки. Роблять це в тій цілі, щоб в'язанок не порозносила вода. Замочена сировина позістає так довго в воді, поки лико не вигнє і не відділється від осередка. Звичайно, в залежності від грубості, від 3–12 день. По вимокненні виймають їх з води, «полочуть», виносять на берег і укладають в купки корінням до землі, щоб стекли з води. Опісля розставляють їх під плоти, стрихи, де вони даліше сохнуть на сонці.

В сільськогосподарських артілях, де є природні водойми з повільно протікаючою чистою водою, волоконні сировини мочать у них. Де таких водойм немає, будують спеціальні мочила.

Дальшим етапом в процесі первинної переробки ткацьких сировин — це м'яття і тіпання. М'яття полягає в роздріблюванні деревин на маленькі шматочки, тіпання — у видаленні їх і решток шкірки з волокна.

М'яття («тертя», «м'ядлення») прядільних волокон в дорадянські часи на західних землях України для виготовлення тканин домашнього вжитку відбувалося вручно. До цього вживались нескладні саморобні знаряддя: для м'яття — ламачки, для тіпання — терлиці. Для м'яття — очищення волоконних сировин від костриці — вживалась скрізь ламачка («ламанка», «м'ядлиця»), знана і поширена у всіх слов'ян. Ламачка зображає собою клецюк із щілиною посередині, в який входить мечик із ручкою («смик» — Тернопільська обл.). Ламачка буває вдовбана в розсохи або у два вкопані стовпи («ламанка на кії» — Косівський район), або на двох тонких дрючках (Дрогобицька область). Для тіпання вживають терниці («терлиці», «терні» — Дрогобицька, Львівська обл.), що цілковито очищує волокно від костриці («паздира», «терміття»).

В Тернопільській області Збаразького району із двох знарядь, ламачки і терлиці, вживається тільки одно — головно терлиці з двома мечиками. Основна конструкція ламачок загальна у всіх слов'ян, різниця тільки в кількості мечиків. На західних областях одномечикові і двомечикові ламачки існують рівнорядно. Чіткого теренового розмежування між ними немає. Різниця тільки в їхній конструкції і назві. Одномечикові зовуть ламачками, двомечикові — терлицями («осікачками»). Ламачки обох видів поширені скрізь і на східних областях, зокрема на Східному Поділлі («бительня», «витиранка») і на території Білоруської РСР.

В 30-х роках ХХ сторіччя почали вживати де-не-де залізних ручних ламачок, що були доступні лише багатіям, а бідняки лише наймалися на роботу і були жахливо ними використовувані.

Процес м'яття ткацьких сировин, зафіксований на основі власних спостережень і літературних даних, проходить такі підготовчі стадії: сушіння і ділення трести. Сушіння трести відбувалось в старих хатах («курненках» — Ворохта Станіславської області), на печах або на жердках («грядках» — Дрогобицької області). В Станіславській області коноплі кладуть у «озницю» — на лісу з ціпків, де вони сушаться парою, теплом із ватри. Перед м'яттям ломанням горстку ділять на дві частини («ручки» — Дрогобицька область), щоб зручніше було держати її в руці в часі тіпання. Ручку кладуть під мечик, що втискає її до щілини рівця. Зм'ядлену горстку з двох ручок зовуть «космиком» (Дрогобицька область), «ручайкою» (Тернопільська область). Зім'яті тверді частини стебла зовуть «кострицею», «терміттям», «паздером» (Тернопільська, Станіславська, Дрогобицька обл.). В процесі м'яття костриця випадає, а залишається чисте волокно-прядиво.

Перехідною стадією від м'яття є тіпання. Висушені на сонці, а часто в хлібних печах, космики прядива «витирають», тіпають терлицями («осікачками» — Дрогобицька обл.),

«шморговками» (Станіславська область). Витіпане волокно на двомечикових терлицях, що не має вже ніякої терміти («осікане прядиво»), перев'язують посередині космиком. 30 ручок, зв'язаних таким способом, творять «кльоб».

М'яття і тіпання являлося заняттям жінок. Занималися ним жінки в проміжутках часу, вільного від польових робіт.

В сучасних сільгоспартілях західних областей, як доводить цього експедиційний матеріал з Волинської і Закарпатської областей, м'яття і тіпання провадять колгоспниці бригадно вручно на щілинних м'ялках-терницях. В східних областях м'яття і тіпання трести провадять на механічних м'ялках. Обидва процеси, м'яття і тіпання, виконують на агрегаті з м'ялки і тіпальної машини. М'яльно-тіпальний агрегат працює від двигуна, який обслуговують робітники.

Кінцевим етапом переробки ткацьких волокон є чесання прядива. Тіпання очищує волокно від терміття, однак поодинокі волокна є ще сполучені з собою своїм природним клеєм у тасьми. Дперва під час процесу чесання розділюються волокна від себе і укладаються рівнобіжно. При тому короткі волокна відпадають як клоччя. Льон і коноплі чешуть за допомогою дерев'яних гребенів, залізних і щетинних щіток. Дерев'яні гребені («щіт») у верхній своїй частині мають зуби, нижня, звичайно, встромлена в лаву (Станіславська область). В Закарпатській області вживають дерев'яних гребенів на двох низьких ніжках спереду, а дальшу частину дощинки присідають під час процесу чесання. На західних областях для чесання вживають теж щіток. Це здебільша круглі або прямокутні дощинки, набиті залізними цвяхами, виробу місцевих ковалів, рідше дротом. Щітка («дергівка» — Станіславська обл.) під дерев'яним кружком має дощинку, за яку прив'язується щітка до лавки. В деяких областях (Дрогобицька, Львівська обл.) придержують її по обох боках каміннями. В деяких районах Тернопільської області крім звичайних щіток вживають ще «пачісівної» щітки.

Процес чесання («дергання», «чістрення») не складний. Сидячи на низькому стільці, чесальниця бере «ручайку», «космик» прядива з розв'язаного кльоба і чеше («дергає») нею по щітці так довго, поки космик не очиститься не лише з терміття, але в першу чергу з клоччя. При чесанні короткі волокна остаються поміж цвяхами щітки (клоччя, клаки), а справжнє прядиво — в руках чесальниці.

В деяких районах Тернопільської області (Збараж, Нове Село) прядиво — «ручайку» — по м'ятті і тіпанні чешуть на великій залізній щітці. Під час чесання короткі волокна, що задержуються серед цвяхів щітки, зовуть «миканкою» і клоччям. Опісля «пачесують» прядиво на щітинній щітці. Після чесання прядиво на щітках зовуть «куклою». Кукла являється найкращим прядивом, що використовується як пряжа, з якої тчуть справжнє тонке полотно.

По обробці кукли сортують її відпадки — клоччя. Спершу «микають», тобто чешуть самі довгі волокна, і одержують «миканку». Опісля з щітинної щітки знімають коротше прядиво — «пачіски». Миканка і пачіски вживались на ткання грубих тканин, званих «валовиною», «мішковиною».

Обробка відпадків прядива — клоччя — в деяких областях проходить теж певний етап. В Дрогобицькій області перетрясають клоччя «трясилом». Обробка клоччя полягає в тому, що на гостро закінчений дрючок набивають клоччя і його витрясають з терміття. Перетрясане клоччя зовуть «куделі-клоччя». В Тернопільській області «клаки» скручують і звивають в «куділку», «кудівку».

Після такої переробки прядиво сортують. Найкраще прядиво, «кукли», призначують на виріб тонкого полотна («чесанне»). «Чістрене» на гребені — на грубе полотно. Найкоротше — клоччя — «миканка» і «пачіски» — іде на виріб валовини, міховини і мотузів. В місцевостях багатих на овечу вовну змішують клоччя з вовною і цю суміш використовують при виробі ліжників (Станіславська область).

Крім рослинних волокон велике примінення в домашньому ткацтві на західних областях

мала овеча вовна. Переробка тваринних волокон, зокрема вовни, в порівнянні з рослинними не вимагала такої інтенсивної і скомплікованої праці, як переробка прядільних культур. Вивчарство розповсюджене було переважно на Підкарпатті, де жило і одягало населення. Годівля овець в одноосібних селянських господарствах в дорадянські часи спрямовувалась в першу чергу на вовну. Продукція вовни залежала в основному в значній мірі від стану годівлі овець. Найбільше поширена годівля овець була в гірських районах, де являлась вона основним заняттям населення і одним джерелом прожитку. Видаєність вовни в розділених господарствах вагалася в залежності від породи овець і від кількості стрижки. В Львівській, Тернопільській і Волинській областях найбільш плекали вівці «простої» породи, білої і чорної масти. В Станіславській області плекали «свинарку», з якої вовна була найбільш відповідна для виробу килимів. Обробка вовни розподілялась на плетіння та ткання поясів, на виріб сукна і на ткання килимів. Відбувалась вона за допомогою саморобних примітивних знарядь.

Стрижка овець відбувалась звичайно весною і ранньою осінню. До стрижки вживали залізних пружинних ножиць, кованих сільськими ковалями. Подібними ножицями стригли вовну вже в X—XIII сторіччі. Такі овечі ножиці знані нам із численних знахідок того часу.

Перед стрижкою мили вівці в м'якій воді. Вовну, зняту з вівці, звали «руном». Для відтовщення вовни мочили її в теплій воді в дерев'яній кадці (Дрогобицька обл.) або парили гарячою водою (Станіславська обл.). По відтовщенні полоскали вовну на рідці і розкладали на дошках, жердках («грядках» — Дрогобицька область) до сушіння. Після такої обробки вага вовни звичайно зменшувалася на половину. Дальша обробка вовни обнімає два процеси: роздирання («скубання» вовни руками) і чесання («чухання») на щітках або чістрення на «греблі».

В часі відрядження в Косівській район Станіславської області доводилося мені бачи-

ти процес чесання вовни на щітках в с. Річці. До чесання вживають двох щіток. Зображують вони кусок шкіри зі сталевими дротиками, прикріпленими до тонкої дощинки держактом. Під час чесання («чухання») вовни одну щіть прибивають до лавки («лавиці»), на дроти якої кладуть плат вовни. Другою потягають згори надолу. Процес чесання вовни не складний. Чесальниця сідає на низькому стільці напроти щітки і розкубану перед тим вовну кладе поміж обі щітки. Верхньою щіткою пересуває вздовж нижньої в напрямі до себе. Процес чесання триває так довго, аж вовна згромадиться між гачками щітки. Тоді здимає цілий плат вовни і відкладає набік.

В деяких районах західних областей замість щітки вживають «гребло» (Микуличин, Станіславська обл.). «Гребло» («гримплярка», «крамплі») являє собою дерев'яний стелець, на якому на підвищенні є збита дощинка з повбиваними цвяхами («дряпа»). Під час чістрення вовни сідає чесальниця на стелець і «греблом» з ручкою — дощинкою збитими цвяхами — потягає наложену на дряпі вовну. З такого чесання одержується чистий волос, що відділяється від короткої вовни («штим»).

Обробка вовни в сучасних артілях проводиться змеханізованим способом. В килимарській артілі «Перемога» в Глинянах роздирання («скубання» вовни) відбувається на спеціальній машині — «шарпаку». Витріпування вовни від занечищення — на «тріпаку». Роздільник розділює вовну на поодинокі ленточки-тасьми, з якого вовну перепускають на селфактор, що з малих ленточок скручує нитки. Килимарсько-ткацька артіль ім. Тараса Шевченка в Косові для чесання вовни вживає ручної машини — «чухральні». В основному вовняну пряжу на килими і різні вироби дістають артілі з Києва і з Дербенту на Кавказі.

По докладно проведеній обробці — м'ятті, тіпанні, чесанні — рослинних і тваринних ткацьких сировин, наступає найважливіший етап прядіння. На процес прядіння складається три основні операції: витягування з волокон тонкої ленточки, за поміччю пальців кручення

цієї ленточки і переведення її в пряжу, і намотування напряденої пряжі на веретено. Ці три процеси протікають одночасно протягом всього періоду прядіння. В результаті цих операцій із волокон дістаються нитки оприділеної тонкості, сильності і рівності. Нитки, одержані прядінням на веретені чи на коловороті, зовуть пряжею.

Прядіння ткацьких сировин являлось одним з важливих занять жіноцтва за часів ще Київської Русі. Занималися ним дружини ремісників, боярині і княжні. Прядіння було тісно зв'язане з феодалними дворами. Неда remotely придворний літописець XII сторіччя повчаючи цитує притчі царя Соломона, де справа йде про повинності господині дома: «даеть бо (жена) мужеві своему благо все житье. Обретши волну и лен, сотворить благопотребная рукама своима... Руце свои простираеть на полезная, локти же свои утвержаеть на веретено... Не печеться о дому своемъ мужь ея, егда где будет — вси свои ее одени будутъ...» (Лавр. л., 980) *.

Прядіння, що має такі глибокі традиції, являлось заняттям жінок, що в ланцюгу хліборобських робіт занимали важливе місце. Прядіння не вимагає спеціальних спосібностей, як ткання, але слід відмітити, що займає воно непропорційно довгий проміжуток часу. Для підкреслення кропіткості цієї роботи в доряднянські часи можна навести хоч би цей факт, що на один метр квадратний полотна треба напрядати біля 3 километри нитки і прядати біля 12 годин при світлі лучива, а іноді і при зоряних ночах, з огляду на економію світла. Жінки-біднячки прядли для себе — для потреб власних, а в вільному часі наймалися до багатіїв, яким прядли льон і вовну. Ці останні немилосердно, як правило, їх використовували. За так званий «локоть» — «півторака» пряжі, з якого можна виткати 6 метрів полотна, в 1929 році платили 1—3 золотих або давали прядільницям тільки прожиток. Винагорода за прядіння виносила

приблизно 3 сотики за годину прядіння (Приснів Ровенської обл.) **.

В деяких районах західних областей жінки обмежувалися тільки на прядінні волоконних сировин, вимінюючи пряжу на дешеві тандитні фабричні тканини. Це зокрема позначилося в побуті населення в роках першої імперіалістичної війни. Прядіння відбувалось переважно на веретенах, а в деяких околицях — на «візках». В Волинській і Ровенській областях візками послуговувалися щойно в 20-х роках.

В процесі прядіння використовуються такі знаряддя: веретено, візок і пряслиці з кужівкою або без. Скручування прядива, призначеного на нитки, до 1939 року відбувалось скрізь на західних областях за допомогою веретена. Веретено — це одне з найбільш старовинних ткацьких знарядь, розповсюджених у всіх слов'янських народів. Прядіння пряжі в X—XIII сторіччі провадились на прялках з ручним веретеном. Веретена знаходжено при археологічних розкопках, але вони в музеях не збереглися. Для посилення обороту веретена надягали малий кружок-пряслице, яке звичайно виготовляли з глини або з каменя.

На західних областях виступає в основному два види веретен, що в деяких областях, наприклад Тернопільська, вживається рівнорядно один попід другого. Старший вид веретена в нижній частині має коліщатко, що відіграє роль розгонового колеса. В побуті населення Станіславської області задержалися ще веретена з рухомим дерев'яним кружком біля нижнього кінця. В цих кружках можна би додати ремінісценції давних глиняних пряслиць. Другий вид веретена характерний найрізномірнішими місцевими відмінами, відзначається різними заглибинами для навивання ниток. Зовнішня поверхня веретена рівномірно тоншає і закінчується гостро. Веретена роблять переважно самі, звичайно з ліщини і тополі. В деяких районах Станіславської області прикрашують їх різьбою, про що свідчить колекція

* История культуры древней Руси. М.; Л., 1948 р., стр. 152.

** Oryznyna J. Przemysl ludowy w Polsce. В. 1937, стр. 63.

веретен та інших ткацьких знарядь, збережених у фондах Етнографічного музею Академії Наук УРСР у Львові. Сучасні веретена точені зі ступневим згрубінням донизу і розмальовані фарбами (с. Горохів Волинської області).

Побіч веретен важливим знаряддям для прядіння є прялки, «візки» (самопрядки). Візок складається з малого триніжного стільця, що служить підставою для двох стояків, між якими на залізній осі обертається колесо. Колесо приводиться в обертальний рух за допомогою корби, сполученої з підніжком. Шпагат — міцний шнурок — сполучає нижнє велике колесо зі значно меншим верхнім, за допомогою якого обертається залізне веретено. На цьому веретені знаходиться виточена дерев'яна цівка, на яку під час прядіння намотується пряжа. Візок вправляється в рух ногою. Подібні за своєю конструкцією візки вживають зараз художні промислові школи у текстильному відділі для скручування вдвоє пряденої вовни.

Не менш важливим знаряддям для прядіння є пряслиці, на які закладається кужівка або впрост навивається кужіль. Пряслиця («пресниця» — Дрогобицька обл.) складається з дощинки («сідець» — Станіславська обл.), на яку сідає пряжа («пряля», «прісідінниця» — Станіславська обл.), із дрючка, вправленого нерухомо в дошку, на яку накладається кужівка. При прядінні ниток веретеном, конопляна, льняна, а звичайно (хоч не завжди), і вовняна кужіль буває прикріплена до кужівки. В багатьох районах замість кужівки вживали гребеня, що звичайно служить до чесання волокна. Найстаршим видом пряслиці, вживаним під час прядіння, є ігловата пряслиця, до якої в верхній частині прив'язується кужіль. Виступає вона в різних відмінах: в виді гладкого рівного дрючка, наприклад, околиці Тлустого, Микіличина, з малим розгалуженням або згрубінням посередині (околиці Сколього, Косова, Дори). В ігловатій пряслиці кужіль-прядиво прив'язують до верхньої її частини. Прядуть на ній вовну звичайно встромлюючи її за пояс. Характерна вона в першу чергу для гірських

районів, в яких вівчарство було дуже поширене і являлось основним заняттям населення. Відмінним видом пряслиці є пряслиця кружилкова, характерна як для західних областей, так і східних. Пряслиця кружилкова виступає в Тернопільській, Дрогобицькій, Волинській областях і взагалі на цілому Північному Поділлі. Широке теренове її поширення вказує на старовинне її походження. Підтверджує це етимологія старослов'янської назви «кжьель», що виступає скрізь у слов'ян. Кружилкові пряслиці виступають в різномірних місцевих відмінах. На північній частині Ровенської області, околиць Сарни, даліше Білоруської РСР і Російської РРФСР характерна є лопатковата пряслиця. Повищі види пряслиць: ігловата, кружилкова і лопатковата — вживались з сідцями або без всякої підставки. Під час прядіння встромлювали їх за пояс, в отвір лавки або в «сідець».

Прядінням конопель занималися переважно жінки, рідше чоловіки. Вовну прядли лише жінки, бо вона є гостра. В деяких місцевостях вовну прядли спеціальні робітниці. Це здебільша старі бідні жінки, які йшли від хати до хати і наймалися до прядіння вовни. Вовну є значно тяжче прядсти, як прядиво. Штука прядіння вовни полягала в тому, щоб вовняну нитку засильно не скручувати, бо тоді нитка збігається в ключку.

На процес прядіння складається дві функції: надягання кужіля і властиве прядіння. Надягання кужіля відбувається так: беруть два або три космики прядива і розполовлюють їх на дрібні жмутки. Розтрясаючи прядиво на довгі поодинокі волокна, витрясають всі залишки дрібного терміття на землю. Розтягнене на тонкі пластинки прядиво кладуть на лавку і навивають на кужівку, зв'язуючи посередині шнурком. Прядіння на веретені є менш складне: лівою рукою микають прядиво, звочуючи його час від часу слиною, щоб нитка вийшла гладка, правою крутять веретено. Напрядену нитку звивають на нижню частину веретена, лишавши верхню частину для роблення ключки. Ключкою придержують веретено, поки

не нарядється відповідної довготи нитка. Напрядену нитку звивають на веретено. Навинені на веретено нитки зовуть «простень» (Станіславська обл.), «починок» (Дрогобицька обл.). Більш складним прядінням є прядіння на візку, що збільшує видайність праці і якість пряжі. Свобідні руки дозволяють прядці «микати» тонкі волокна прядива, що уможлиблює прядіння тонкої пряжі.

В умовах артільного виробництва прядінням займаються спеціально організовані при артілях прядільні цехи. В ткацько-промисловій артілі «Перемога» в Глинянах прядіння вовни на килими відбувається час до часу селфактором. Сукання пряжі відбувається механічно на сукальні, що пряжу з ців сукає в дві або три нитки. Скручену таким способом пряжу використовують для виробництва килимів та доріжок. Сукально обслуговує сукальщик Ленда Іван Дмитрович. Пряжу до скручування на основу закупає артіль від селян.

Для обчислювання довготи готової пряжі з веретен чи з ців вживали приладдя — мотовила. На західних областях в основному виступає два види мотовил до вимірювання пряжі. Однораменні і двораменні мотовила. Старшим видом є однораменні мотовила, що в деяких районах виступають поруч двораменних (Дрогобицька обл.). Довжина мотовил в різних районах різна. Однораменні мотовила в чистому своєму виді виступають загально на всіх районах Тернопільської області. В районах Станіславської області пряжу з веретеном закладають на «веретінник», звідкіля перевивають на мотовило. В північних районах Волинської та Ровенської областей, де не вживають мотовил, мотають пряжу на столі, на широкій дошці, в яку вбивають по обох її кінцях два залізні цвяхи. Подібне явище довелось мені спостерігати в Косівському районі в селі Річка в часі мого відрядження.

Пряжу мотають скрізь на пасма. Вимірювання пряжі на мотовилі буває різне. Відповідна кількість ниток (30, 41, 24) творять пасма («пасьма»). Поодинокі пасма перевивають ниткою, скрученою вдвоє («пасемник»).

20 пасем зовуть «полуїкою» (Дрогобицька обл.), «локоть». Більшу від локтів міру пряжі творять «штуки». На одну штуку полотна іде 12 ліктів. Один локоть має 20 пасем, одне пасмо має 24 ниток. Вовняну пряжу перевивають з веретена на «клуб'ята» («клуби»), на один клуб іде 3—4 веретена пряжі (Дрогобицька обл.). В Львівській області в районі Золочів пряжу числять на півтораки. Півтораки має 30 пасем по 24 нитки.

В артілях вживають машинових мотовил, які обслуговують ручно (Глиняни). Мотовила є на 12 і 8 ців. Мотальщици мають визначену денну норму. Денна норма виносить 8 кг вовняної пряжі перемотати на мотки. В килимарській артілі в Глинянах мотальщиця-стахановка Горелик Тетяна Миколаївна вимотує 10—12 кг вовни, перевиконуючи денну свою норму.

Біління пряжі відбувається скрізь через прання або мочення і висушування. Перше полягає в тому, що відповідну кількість локтів складають разом до діжки на лабках, на дні з діркою з чопиком або зольниці — «полувальниці» (Станіславська обл.). Поодинокі локті легко зв'язують в кількох місцях, щоб вони не мервилися. Опісля мочать їх в м'якій воді і варять у кітлі в воді з лугом або золять на 2 дні в золі (луг з попелом). Луг до прання пряжі роблять звичайно з деревного попелу. Попіл, щоб не забруднював води, дають до зав'язаного мішка, складають у воду в кітлі (в «золіннику» — Волинська обл.) і нагрівають її аж до кипіння. По витягненні мішка з попелом, вкладають до золінника пряжу і варять її 2—3 години. Виварену пряжу перуть праником, розвішують на жердках під хатою, де вона сохне — «білиться» — на сонці або на морозі. Випрана пряжа є позбавлена природнього клею, відзначається м'якістю і надається на виріб кращих тканин. В деяких місцевостях Станіславської області (район Снятин, с. Видинів) не перуть пряжі, а мочать і білять на сонці. До біління пряжі вживають спеціального плота. Пряжу («валовицю») розвішують на рештованнях — плоті. Плїт, плетений з верби, опирається однієї сторони на 3-х стовпах, на якому розвішують пряжу. Таке

біління пряжі є здебільша нерівномерне і така «краса» пряжа була звичайно маловартісною.

Кожний вид пряжі відзначається оприділеними ознаками, що обумовляються особливостями сировини і характером процесу переробки цієї сировини в пряжу. В залежності від пряжі, що пройшла поодинокі етапи сортування, як кукла, миканка, пачіски, так і пряжа, зпрядена з того чи іншого виду прядива, має у ткацтві різне примінення. З кукли — з першого сорта пряжі — виробляють найкраще полотно («вісімнадцятка»), з миканки — згірбне, або гребінне полотно, з клоччя, начісок — валовину, мішковину. Пряжа має різне вжиткове призначення. В залежності від призначення є вона відповідної грубості і якості. З найкращого прядива прядуть нитки до шиття і вишивання. Такі нитки скручують вдвоє і потягають воском (Дрогобицька область). З білої вовни прядуть тоненькі нитки до обшивання лейбиків. Давніше з вовняних ниток сукали «волоки» — шнурки, причіплені до ходаків (Станіславська обл.). Найбільше, однак, примінення має пряжа в ткацтві. Роблять з неї основу для килимів, ліжників, пряжа для в'язання і плетення, як, наприклад, рибальські сіті і для поворозництва. Кожний вид пряжі з різним застосуванням проходить своєрідні етапи дальшої обробки.

Нитки, призначені для ткання, випрані і висушені, натягають на кілок у виді гака, вбитого в стіну (Тернопільська, Дрогобицька обл.). Випростувані і натягнені «полуїки» — мотки — накладають на «віячку» (Дрогобицька обл.), «самотока» (Станіславська обл.), «віяхи», «витушки», «звіязки» (Тернопільська обл.). Звіязки являють собою примітивний триніжний стояк («кізлець» — Тернопільська обл.), на якому обертаються прикріплені навхрест лиштви («віялки»). На обох кінцях віялок є по три отвори. Полуїку-півторак закладають на віялку і добре її натягають. Натягнену полуїку розв'язують і кінцеву нитку полуїки звивають на дерев'яну ціву. Нитка потягає рамена віялки, що обертаються і розвивають нитки полуїки.

Для звивання нитки з полуїки, уміщеної на віялці, за ціву служить «потак» (Дрогобицька обл.), «шпулер», «лучок» (Тернопільська обл.), «сукало» (Східне Поділля). Старший тип того знаряддя характерний тим, що колесо його обертається через потягнення шнурка, зав'язаного на двох кінцях патики. Поширений був у Дрогобицькій області з кінцем ХІХ сторіччя. Загальноновживаним потаком в сучасних килимарсько-ткацьких артілях є потак з колесом, з корбою і трансмісією, що порушує залізну або дерев'яну віялку з заложеною на ній цівкою.

Снування виконували спеціальні «снувальники», яких у кожному селі було 3–4, і виконували снування для цілого села (Тернопільська, Дрогобицька обл.). Вовняну пряжу перевивають з веретена на клубки («клуб'ята»). На один клубок звичайно вміщують 3–4 веретена на пряжі. По навиненні ців перевивають їх на снувалку (Станіславська обл.), снувальницю-снувалку, «снувалну драбину» (Дрогобицька обл.). Снувалка має багато місцевих відмін. В Станіславській області снувалка зображає прямокутні дерев'яні кросна з двома довшими і двома коротшими раменами і з набитими з одної сторони чопами. Часто замість снувалки набивали чопи в одну зі стін хати. Кількість чопів залежала від кількості пряжі, а згідно — довжини полотна, яке можна виткати з приготовлених клубків.

В Дрогобицькій області повні циви накладають на «снувалну драбину» («шаргот»), що має форму прямокутника з отворами на обох довших раменах, через які проходять дроти. На ті дроти накладають циви. По закладанні ців на снувальній драбині-шарготці бере снувальник з кожної циви нитку, збирає всі в одній руці і через дощечку або регулятор нитки з ців переходять на снувалку в певному порядку. Снувальниці вживані скрізь, це дві рами у виді прямокутника, уставлені на дерев'яній осі, на підставці. Поширені були також снувальниці, яких рамки прив'язані шнуром до стелі або забиті в сволок у хаті (Тернопільська обл.). Зв'язані кінці ниток прив'язують до горіш-

нього кілка. Одною рукою підтримують пряжу, другою — обертають снувалницю. В цей спосіб перевивають пряжу в драбинки на снувалницю. На снувалниці овиває пряжа прямокутники, лишаючи вільні місця поміж пасмами пряжі. По скінченні снування снувальник зв'язує пряжу на обох кілках шнурком, щоб пряжа не замоталася. Готову основу закладає на ткацький варстат.

Крім примінення пряжі у ткацтві, використовувалася теж доморобна пряжа і для виробу предметів сільськогосподарського вжитку, в першу чергу поворозництва (шнурівництва). Поворозництво як домашній промисел було в дорадянські часи поширене скрізь на західних областях, а головню в Львівській, Тернопільській, Станіславській областях. Вже в 1587 році поворозництво було знане у Львові, а в 1827 році було у Львові 5 поворозників. Поворозницький промисел головним чином був розвинений по містечках і селах і давав заняття багатьом людям. Поважна частина сільського населення, рятуючись з нужди та сільських злиднів, займалася домашнім поворозницьким промислом в часі, вільному від хліборобських занять. Поворозники здебільша працювали на замовлення накладчика, що користаючись з сезону збуту прядива, коли воно очевидно було найдешевше, за безцінь закуповував від селян. Поворозники в жахливий спосіб були використовувані різними спекулянтами-посередниками, що постачали їм сировину — конопне прядиво та клоччя. Однак від часу зорганізованих фабрик поворозничих, що продукували кращі і дешеві вироби, народне поворозництво з початком ХХ сторіччя зовсім підупало.

Сировиною для поворозництва являлось коніпне прядиво, льняне клоччя, тріпане і чесане прядиво. Часто до прядива давали клоччя — як середник спекуляції. Чесане коніпне прядиво вживали в основному для високоартісної продукції. Техніка виробу шнурів не складна. Кручення відбувалось за поміччю «кульок» — дерев'яних гачків або дерев'яного коловорота. Перший з цих способів є надзви-

чайно примітивний і поширений майже у всіх областях Західної України. Процес роботи кулькою не складний. Витерте і вичесане прядиво зачіпають де-небудь і з нього витягають волокна і сукають кулькою, до якої це прядиво є прикріплено. Скручений шнур («мотуз») намотують ще якийсь час на кульку. В цей спосіб сучуть шnurки, зав'язки для міхів, батоги тощо. Грубші, сильніші шнурки скручували з двох шнурів («попліток») разом за поміччю двох кульок. Для виробу шнурів, постороноків, пасів до кератів, шлей вживали ручного колеса з трибами. При дзвоні колеса для обертання гачиків були уміщені побічні коліщата, які дуже скоро зсукували нитки, шнурки в більшій кількості на раз.

Процес роботи поворозника такий: малий хлопчина («крутіль», «крутій») крутить колесом, поворозник бере прядиво в руки, чіпляє за один гачок і пряде до кінця. Сукані мотузи поворозник лучить разом і чіпляє на гачок. Для сукання всіх шнурків разом укладає між шнурки дерев'яний малий граняк із вижолобленими чотирма рівцями, в які поворозник укладає шнурки. Сукані таким способом шнурки «штрихують», тобто надає їм притаманного полиску. До цієї цілі вживають народні поворозничари стовпа для прив'язання одного кінця шнура, а другий прив'язують до дошки з кілочками. Натягнені таким способом шнурки смакують сумішшю крохмалю з пшеничної муки, кілька хвилин сушать, а опісля ганчіркою «стягають» цілий шнур від стовпа до дошки, наслідком чого шнурки дістають гарний полиск та краску. В основному краска шнура відповідає красці прядива. (С. Сербичани, колгосп ім. Леніна, р-н Сокиряни, Чернівецька обл.).

Асортимент народних поворозницьких виробів в основному можна звести до трьох груп: тонкі вироби, середні й грубі. До тонких входять різномодні мотузи, мотузки, шпагати, поплітки, що мають велике примінення в сільському господарстві. Сукані нитки втрое вживають на різного рода сітки, рибальські сіти тощо. До середніх виробів належать переважно вироби, що служать для упряжі

коней, як шлії, віжки, поводи, посторонки, линви для сіна і збіжжя, припони, паси до кератів, римарські паси тощо. Виробництво грубих виробів практиковане було менше. Ним занималися переважно поворозниківі, що жили в містах. Ця група виробів вимагала іншої техніки. Характерні вони відповідною довжиною (як линви 60–100 метрів довжини), грубістю і великою видержливістю. Вироблені шнури скручували в округлі «бунти» вагою 18 кілограмів. Грубі шнури скручували в линви не колесом, а ручним варстатом, що працював на зразок колеса.

Побутові умови поворозників, як і всіх народних майстрів в часи капіталістичної індустрії, були жалюгідними. Як правило, поворозниківі працювали в вільному часі від польових робіт по 12–13 годин денно. Видаєність праці при тодішніх заробітках далеко не вистачала на прожиток і удержання сім'ї.

В короткому огляді процесу переробки ткацьких сировин для виготовлення тканин у домашньому ткацькому виробництві можна дійти до таких висновків:

Обробка і плекання ткацьких сировин — льону, конопель і вовни — на західних областях коріннями своїми сягає глибокої давнини і щільно пов'язана з обробкою прядільних волокон російського і білоруського народів. Положення це підтверджують способи і знаряддя вживаних в процесі первинної переробки технічних культур (тіпання, тріпання і прядіння), залишки яких знаходимо в археологічних нахідках, що виявляють спорідненість ткацьких знарядь. Обробка ткацьких сировин в дора-

дянські часи на західних землях України відбувалась нераціонально, відсталою технікою, що примінялась в селянських господарствах. Ткацькі сировини були одним із джерел наживи багатіїв і торговців за рахунок трудового селянства. В зв'язку з тим ткацькі сировини не могли як слід розвиватися.

В умовах сільгоспартілей, з огляду на народне значення, ткацькі сировини мають всі можливості розвитку. Створені науководослідні інститути льону і конопель, що займаються зокрема дослідженням ткацьких сировин. В дорадянські часи переробка ткацьких сировин відбувалась окремими людьми без спеціальної фахової освіти. В соціалістичному побуті є окремі ланки, що працюють бригадно за соціалістичними плановими і раціональними методами праці. З розвитком сільськогосподарських артійей на західних областях плекання технічних культур, що мають зараз примінення в колгоспному побуті для сільськогосподарських потреб, розвиватимуться окремими плантаціями льону і конопель в районах, що мають відповідні до цього умови. Значно поживавлена є годівля тонкорунних овець в тваринних фермах в гірських районах (Станіславська, Чернівецька обл.). Тонкорунні вівці годують зокрема на вовну, яка використовується в ткацтві. Прядіння і зв'язані з ним дальші стадії обробітку концентруються в ткацько-килимарських артіях, де відбуваються механічними засобами. Ручно прядена пряжа використовується артіями як допоміжний засіб для килимарсько-ткацьких цілей.